

Якобсон 1972: Якобсон, Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. [Текст] / Р.О. Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя / Под ред. Б.А. Успенского. – М.: Наука, 1972. – С. 95-113.

В статье проанализированы существующие определения категории лица как грамматической категории глагола, изучена специфика категории лица как субъектно-объектной категории, рассмотрено разные подходы к категории личности, что сделало возможным уяснение специфики функционально-структурной иерархии категории лица и личности.

Ключевые слова: категория лица, категория личности, субъект, функционально-структурная иерархия

In the article present determinations of category of person are analysed as a grammatical category of verb, the specific of category of person is studied as a subject-object category, different opinions about the category of personality are considered that gave possibility to find out a specific functionally structural hierarchies of categories of person and personality.

Keywords: category of person, category of personality, subject, functionally structural hierarchy.

Надійшла до редакції 10 вересня 2010 року.

Анатолій Загнітко

ББК Н16=411.1*32

УДК 811.161.2'37

ЧАСТКИ В СИСТЕМІ СЛУЖБОВИХ ЧАСТИН МОВИ: ТИПОЛОГІЙНИЙ І ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ВИЯВИ

Проаналізовано категорійний статус частки, розкрито специфіку її вияву в системі службових частин мови, встановлено основні параметри морфологічної, морфосинтагматичної, семантичної, дериваційної парадигм у системі службових частин мови, виявлено класифікаційні і кваліфікаційні основи диференціації часток з розмежуванням власне-часток і часток-висловень (часток-фраз), схарактеризовано основні принципи лексикографічного опрацювання частки й укладання Словника часток.

Ключові слова: частка, власне-частки, частки-фрази, морфологічна парадигма, морфосинтагматична парадигма, дериваційна парадигма, семантична парадигма.

1. Основні положення. Слов'янські граматики в частиномовній класифікації ґрунтуються на внутрішньосистемній опозиції двох частиномовних підкласів – повнозначного ↔ неповнозначного (українська, російська, білоруська) або змінного (змінюваного) ↔ незмінного (незмінюваного) (сербська, словенська, словацька, хорватська), або повнозначного ↔ службового (українська, польська, македонська, чеська), або самостійного ↔ несамостійного (польська, українська, болгарська). Таке постулювання є, по суті, класичним, а виявлювані опозиції з їхніми варіантами найменування втілюють актуалізацію того чи того критерію частиномовного диференціювання, пор.: протиставлення самостійності ↔ несамостійності має за основу внутрішньореченневий статус слова, аналогічно і самостійності ↔ службовості, а повнозначності ↔ неповнозначності – лексичну потужність тощо. Критерії частиномовного розмежування, до яких здебільшого зараховують класифікаційно-синтаксичний (є самостійним членом речення: іменники, прикметники та ін., або таким не може бути: прийменник, частка, сполучник і под.) і кваліфікаційний (вираження відповідних смислових відношень: атрибутивних, об'єктних, суб'єктних, адвербіальних тощо), смисловий (вияв певної семантики: предметної – іменники і т. ін.), словотвірний (наявність власних моделей творення похідних та їхнє оформлення) витримали перевірку часом. Хрестоматійно відомою стала повторювана теза: **частини мови – це відстояні (формалізовані) члени речення**. З'ясування функційних параметрів часток, ємності їхньої парадигми та статусу в системі частин мови загалом та з-поміж службових слів зокрема мотивують актуальність пропонуваного дослідження.

Мета визначувана необхідністю становлення відносно вичерпного переліку диференційних ознак частки в системі службових елементів та визначення типологічних виявів її лексикографічного тлумачення. Заявлена мета зумовила необхідність розв'язання низки завдань, з-поміж яких значущими постають: 1) визначення статусу частки в системі службових слів та встановлення ємності її парадигмального простору; 2) вияв особливостей граматичних властивостей частки; 3) з'ясування класифікаційного і кваліфікаційного простору частки; 4) простеження основних закономірностей лексикографічного опрацювання частки.

Новизна дослідження полягає в тому, що вперше здійснюється комплексний розгляд частки в системі службових частин мови з послідовним визначенням завдань лексикографічного демінування частки і

закономірностей абеткового укладання Словника часток з відповідним структуруванням словникових статей. Теоретичне значення запропонованого підходу визначає тим, що напрацьована модель є основою висвітлення частки в категорійній і контрактивній граматиці, а практичне спрямування мотивоване можливістю застосування заявлених принципів лексикографічного тлумачення частки в сучасній словниковій практиці.

2. Динаміка поглядів на кваліфікацію службових елементів. Зміни науково-лінгвістичних парадигм суттєво не впливають на усталену частиномовну систему, хоча в її межах з посиленням тих чи інших критеріїв наявні спроби звуження / розширення кількості вирізняваних частин мови (пор. погляди В. Виноградова, І. Вихованця, О. Есперсена та ін.). Таке розуміння корелює з відповідною науково-лінгвістичною парадигмою (елементно-таксономічною і порівняльно-історичною – об'єднані у постсоссюрівський концептуально-епістемічний тип; системно-структурній – соссюрівський підхід; функційно-когнітивній, синергетичній – постсоссюрівський) і співвідноситься з тими чи тими теоретичними пошуками, де суттєвим постає не тільки визначення кількості поняттєвих категорій, їхньої ієрархії (пор. праці Аристотеля, модистів, О. Есперсена та ін.), а також встановлення їхнього мовного вираження. Останнє стало підґрунтям віднесення низки частиномовних класів до розряду службових аналітичних морфем (див. дослідження Є. Куриловича, І. Вихованця та ін.). Система ж поняттєвих категорій уможливила визначення сукупностей мовних елементів різних ієрархічних рівнів, яким властиве вираження тієї чи тієї поняттєвої категорії, і характеристика на цій основі відповідного функційно-семантичного поля (аспектуальності, темпоральності, суб'єктності, об'єктності і под.) або певної функційно-семантичної категорії (суб'єктивної / епістемічної, деонтичної модальності, сукупності тощо), водночас уможливила з'ясування функційних вимірів певних мовних форм з розмежуванням їхніх первинних і вторинних (Є. Курилович та ін.) функцій, інваріантних / варіантних (Ю. Степанов та ін.) форм.

3. Службові елементи в номінативно-екзистенційній парадигмі. Функційно-когнітивна (номінативно-екзистенційна) науково-лінгвістична парадигма з її відповідними складниками (теорією номінації, теорією референції, теорією мовленнєвих актів) постулює номінативні потенції мовних одиниць різних ієрархічних рівнів (зокрема і речення, тексту), наявність подвійного означування (за Е. Бенвеністом) – денотативно-референтного, де референція індивідуалізує номінацію У межах цієї парадигми сформувалися теорії дискурсу, мовленнєвих жанрів тощо, що умотивувало можливість розгляду частиномовної класифікації через її визначальні компоненти (пор. розмежування чотирьох основних частин мови О. Есперсеном, І. Вихованцем та ін.) на підставі традиційних класифікаційно-частиномовних критеріїв і з урахуванням значущості частиномовних класів у системі номінації й екзистенції (іменник + дієслово – частиномовне ядро, прикметник + прислівник – периферія, інші частини мови знаходять вияв як синтагматично підпорядковані і заповнюють відповідні внутрішньореченнєві синтаксичні позиції разом з ними). Така частиномовна класифікація корелює з вирізняваними ієрархічно вершинними поняттєвими категоріями, а допоміжні частини мови “розмиваються” як допоміжні і суто формальні елементи, що не виявляє їхньої сутності.

4. Основи функційного і типологічного вияву часток. Функційна і типологічна граматики службових частин мови ґрунтуються на: 1) вияві кваліфікаційних і диференційних ознак службових частин мови з послідовним окресленням їхнього статусу в загальній частиномовній ієрархії; 2) простеженні формальних і функційних характеристик службових елементів у структурі мови і мовлення; 3) адекватному розумінні основних понять функційності і типологічності. Поза всяким сумнівом, службові частини мови вирізняються на загальному тлі системи частиномовних класів своєю нерівнорядністю, орієнтацією на граматизацію тих чи тих відношень та усталене продукування моделей (пор. сполучники типу укр. *бо, тому що*; чеськ. *pro, protože, poněvadž*; серб. *za, zato што*; поль. *bo, bowiem, gdyż* – причина; *якщо / jestliže, kdy ž / ako / ješli, ježeli* – умова тощо). Сучасні лінгвістичні підходи до розгляду функційності і типологічності не постають рівнорядними й адекватно визначуваними. М. Гроховський досить переконливо простежив недостатню аргументованість тези про те, що, наприклад, підрядний сполучник постає складником підрядної частини, а сурядний стосується всього складного речення загалом. Якщо підрядний сполучник і є компонентом однієї з частин складного речення, то, очевидно, – головної частини, тому що його значення зумовлене семантико-синтаксичною валентністю присудка головної частини, пор.: *думаю, що / щоб / як* і под. (див.: [Торолітська 1984: 240]). Учений не звертає увагу на різницю між складносурядними і складнопідрядними реченнями, оскільки важливою постає наразі кваліфікація сполучувальних елементів. О. Кіклевіч у цьому разі говорить про наявність конгрегаційних систем, які у своїх обсягах поєднують категорійну семантику різних множинностей [Кіклевіч 2008: 222-224]. Цілком правомірним постає подібне твердження щодо значного обширу сполучників, крім тих, що у своєму первинному вияві є спеціалізованими (пор. українські сполучники типу *хай / нехай*, хоча у своїх вторинних функціях вони також орієнтовані на головну частину). Творча група під керівництвом М. Гроховського опрацювала концепцію, засадничі принципи створення словника часток, особливості структури такого словника з чітким опертям на широкий погляд у тлумаченні часток (див.: [Grochowski M., Kisiel A., Żabowska M. Kryteria podziału partikul w Słowniku gniazdowym partykul polskich] – у друці, виголошена як доповідь на X Міжнародній науковій конференції “Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis. Konfrontacja. Przekład” (Wrocław, 2010), де наведено низку статей з уже підготовленого словника)).

5. Типологічні виміри службових елементів. Типологічну граматику службових частин мови (подібно до типологічної класифікації) слід витлумачувати на основі тієї чи тієї подібності: позиційно-лінійної, структурної, змістової, характерологічної та іншої відповідних елементів. За позиційно-лінійним виявом усі службові елементи диференційовані на позиційно закріплені / позиційно вільні. До перших належать: 1) післяслівники одно- / двоелементного вияву – завжди перебувають у постпозиції за прямого порядку слів (*наступити на, відійти від, підійти до / переїхати з ... до, відвозити від ... до, опустити з ... на* і под.), в інших мовах їхнє значення може передаватися словотвірними елементами, пор., наприклад, у німецькій *bringen* ‘принести’ → *herauf + bringen = heraufbringen* ‘von dort unten hierher oben bringen’ ‘принести знизу наверх, де перебуває мовець’); 2) прийменники – лінійно розміщені в контактній / дистантній іменниковій препозиції (*на подвір'ї, над прірвою, для задоволення потреб / серб. у дворишту, изнад реке, да задовоље потребе*); 3) сполучники – перебувають в інтерпозиції (за влучним висловом М. Гроховського, вони є двомісними синтагматичними елементами зі сталим упорядкуванням: *стомлений, але задоволений; прийшов, щоб побачити*; на відміну від часток як одномісних синтагматичних елементів зі змінним розташуванням [Grochowski 2005: 89-90]). До позиційно вільних належать частки, що можуть стосуватися окремого члена речення (*Полонені повернулися аж надвечір, а могли й не повернутися* (А. Яна) – стосується присудка) і речення загалом, надаючи йому відповідного відтінку (*І коли нарешті настануть кращі часу?* (В. Земляк)). Частки протиставлені сполучникам, прийменникам як такі, що можуть поставати особливими висловленнями (пор. з-поміж загальної кількості українських часток (базу складає «Словник української мови» (в 11-ти т.), де зафіксовано 115 словникових статей, у яких реєстрове слово визначене як частка) було виявлено, що функцію часток-висловлень можуть виконувати 35 з них або 32,9 %).

Позиційно-лінійний вияв допоміжних компонентів дозволяє встановити ємність і наповнюваність їхньої синтагматичної парадигми і водночас схарактеризувати особливості їхньої сполучуваності. Усе це уможливило визначення парадигмального інвентаря кожної з частин мови.

6. Типологія функцій і парадигм службових елементів. Частиномовна кваліфікація прийменників (власне-прийменники і післяслівники), часток (власне-частки і частки-висловлення) і сполучників (власне-сполучники і сполучникові вирази) ґрунтується на відповідних диференційних ознаках. Визначальними рисами прийменника як морфосинтаксичної категорії є: 1) синтаксемотвірна функція (утворює синтаксему, постаючи її формантом (*на узліссі, з причини зацікавлення*)); 2) позиційно-синтаксична маркувально-синтаксемна функція; 3) впровадзувальна функція (введення синтаксеми у висловлення) (за М.Й. Конюшкевич). Кваліфікаційними ознаками сполучника постають: 1) двомісність; 2) вираження синтаксичних форм зв'язку; 3) вияв смислових відношень між компонентами; 4) надпредикатний статус (*прийшов, бо чекали*). Частці властиві такі ознаки: 1) дискурсивно-системотвірна функція; 2) ситуативно-дискурсивна виявність. У силу цього прийменнику, сполучнику, частці властиві власні парадигмальні простори. Так, у сфері прийменника, сполучника, частки утворюються парадигми: а) морфологічна (*від рук / від руки кого; з наказу / за наказом кого – прийменник; за той час поки / за той час що / за той час коли – сполучник; ну / ну як / ну і / ну коли – частка*); б) морфосинтагматична – особливості сполучуваності (у сфері прийменника – первинних прийменників з відмінковими формами, вторинних – з первинними й відмінковими словоформами (*на руках кого / на руках з ким / на руках у кого / під руками кого / у руках кого / у руки кого/кому / у руки до кого / під рукою кого / у руку кому / для рук кого тощо*), з-поміж сполучників – виявляти регулярність/нерегулярність поєднання в системі координативних / субординативних відношень (*стомлений, але задоволений; думати, що / як / мов / немов / коли / хоч і под.*), а для часток – регулярна спроможність поєднуватися зі словоформою (*хай / нехай скажу, не скажу, ні слова*) або з висловленням загалом (*лиш / лише, лишень* (*Люблю пісні мого краю, та не сплять на тім лишень* (М. Рильський))); в) семантична ↔ функційно-семантична (встановлення усіх функційно-семантичних ємностей прийменника, сполучника, частки (див.: [Mlunice češtiny 1986: 197-238]); г) дериваційна – охоплює у сфері прийменника / сполучника / частки усі можливі похідні (наприклад, усі можливі прийменникові похідні, утворювані не тільки іменниковими словоформами, але й спільнокореневими прислівниками тощо (за М.Й. Конюшкевич): *навскіс від чого / навскіс повз що / навскіс через що / навскіс чого / навскіс від чого та ін.*). До цих парадигм прилягає текстова, що містить усі системно-узуальні, оказіонально-авторські та інші наповнення словоформ.

7. Функційна граматику службових частин мови. Ця граматику ґрунтується на кваліфікаційних вимірах парадигм службових частин мови, розмежуванні різного навантаження прийменників, сполучників, часток у структуруванні синтаксеми, словосполучення, речення і тексту. Останнє уможливило диференціювання різних лексико-функційних груп прийменникових одиниць типу консеквентно-бенефіціативної (*на спогад кому, на пошанування / на честь кого / кому*); директивно-локативної (*ближче до / подальше від чого / кого, праворуч від / ліворуч від / позаду від / убік від чого / кого*); з-поміж часток принципове розмежування **власне-часток** з вирізненням модальних (модально-вольових (*ну / ну як / ну й*), персуазивних (*ось-ось, таки*), авторизаційних (*мовляв*), заперечних (*не, ні*)) й амодальних (вказівних (*он, ген*), видільно-обмежувальних (*лише, винятково*), означально-уточнювальних (*майже, зaledве не*), посилювально-констатувальних (*все, адже*)) і **часток-висловлень**, що синтаксично символізують висловлення. Незаперечною постає об'єктивна складність кваліфікації часток і часток-висловлень, їхнього послідовного розмежування, тому що ті самі елементи можуть бути використані і як частки, і як частки-речення: (Максим:) *Та й так воно*

нам важко тут одним. – (Микола:) **Так** (Микола Зарудний). Основою їхньої диференціації постає функційний вияв. Для сполучників та їхньої функційної типології визначальною є опозиція паратаксису й гіпотаксису. У рамках цієї опозиції їхня роль в організації синтаксичного зв'язку постає вершинною. Водночас сполучник спрямований на вияв внутрішньореченнєвої корелятивності та закріплення закономірностей актуального членування речення на модельному рівні (*не тільки, але й / не лише але й*). Подібне навантаження властиве для часток, що постають маркерами теми / реми (кількість таких часток невелика – в українській мові орієнтовно 38), їхня позиція відбиває комунікативне завдання, пор.: *Учитель // тільки контролює виконання роботи учнями* (що робить викладач), *Учитель контролює // тільки виконання роботи учнями* (що контролює учитель), *Контролює виконання роботи учнями // тільки учитель* (хто контролює). У системі часток найбільш послідовно окреслений і статус синтаксичних аналітичних морфем, що постають регулярними у творенні певної форми (укр. *би / б, хай / нехай, було* і под.).

До особливої підсистеми категорійного вияву службовості належать зв'язки, що виражають логічні відношення між підметом і присудком. Інваріантним виявом зв'язки постає слово *бути*, тому що в сучасних функційних виявах для нього здебільшого не властиве значення дії, така зв'язка почасти мислиться поза категоріями виду і стану (*бути* в значенні дієслова існування – тільки омонім зв'язки). У цьому вимірі до нього прилягають *це* і *наче* (*неначе*), використані в значенні логічних зв'язок: *Щастя – це постійне самовдосконалення і себе самого, й інших* (Анатолій Яна); *Батько – наче дитина* (Григорій Тютюнник), а з-поміж регулярних допоміжних компонентів наближаються *становити, являти собою* тощо.

8. Структурні типи службових елементів. Структурно службові елементи диференційовані на прості / складні / складені, де особливо активно поповнюваним постає останній різновид. Останнім часом частиномовні класи службових елементів розширюються за рахунок формування їхніх аналогів, еквівалентів, а також тих слів, що в поодиноких випадках виконують відповідну функцію (див. праці і словники М. Конюшкевич, А. Загнітка, М. Всеволодової та ін.). Основою розширення кількісного і якісного складу службових слів є переосмислення того чи того повнозначного слова, його метафоризація: *на ниві / на полі / на тлі взаємин*, пор. також: *пензля* (*пера, праці, постановки, режисури*) → *картина пензля Айвазовського; в аспекті / розрізі / вимірі* тощо. Особливо показовим постає розширення гла членованих прийменників, сполучників, часток, що відбиває особливості міжривневих мовних переходів і посилення тенденцій однофункційності таких елементів.

10. Функційно-семантичні і функційно-позиційні типи службових елементів. За першим параметром в усіх службових компонентів встановлюються ті чи інші типи, за чим вони групуються у відповідні групи (типу протиставні, розділові сполучники; причинові, умовні прийменники), і водночас кожному службовому компоненту притаманна власна функційно-семантична парадигма (пор.: сполучник *і* та його функції; частка *лиш / лише* – та її функційні вияви), за останнім параметром легко простежувати власне-прийменники / власне-сполучники / власне-частки і їхні еквіваленти / аналоги, а також ті мовні одиниці, що постають у функції цих елементів. Цілісна функційна і типологічна граматики службових частин мови охоплює усе розмаїття власне-службових елементів та їхніх аналогів, а також їхні функційно-семантичні парадигми.

11. Кваліфікаційні і класифікаційні параметри частки. Сучасне розуміння частки слід обґрунтувати з концептуальним розмежуванням широкого та вузького погляду на її природу. У першому вимірі термін «частка» ототожнюваний з усіма службовими словами (пор. протиставлення В. Виноградовим семи повнозначних частин мови категорії часток мови (російське «Частицы речи»), до яких належать прийменник, сполучник, частки-зв'язки та власне-частки [Виноградов 1986: 544-594], а у вузькому – частки охоплюють особливі слова з відповідним їхнім статусом. Їхній частиномовний статус у більшості наукових концепцій витлумачуваний як певний «клас невідмінюваних лексичних одиниць, характер яких не постає цілком однорідним, і які можна було б визначити як проміжний тип між прислівниками, що утворюють самостійну частину мови та граматичними морфемами типу суфіксів (це повною мірою стосується статусу традиційно витлумачуваних так званих словотворчих часток), закінчень чи сполучників. До часток зараховують як лексичні елементарні (морфемні) одиниці, пор.: *niech* (нехай), *czy* (чи), *by* (би), *nie* (ні), так і утворення, що складаються з кількох морфем: *właśnie* (власне), *wprawdzie* (щоправда), *oby* (щоб / хай / нехай / бодай би)» [Polański 1999: 423], пор.: *Obyś cudze dzieci uczył!* (Щоб ти чужих дітей навчав!).

Семантичні функції часток є нерівнорядними, оскільки вони охоплюють вираження: 1) різнобічної модальної суті, пор. польськ. *by* (би) утворює умовний спосіб, *niech* (нехай) – імперативний, *oby, żeby, oby, tylko, bodaj* – оптативний, *czy, -li* – питальний, пор. з іншими оцінно-суб'єктивними модальностями типу *chiba, pono, niby, może*; 2) емпізи, натиску: *no, -że, -ż: Chodź no!; Chodźcie!; Chodźcież wreszcie!*; 3) обмеження: *jeszcze, dopiero, już* та ін. [Polański 1999: 423]. Часткою вважають як елементи підтвердження: *tak* (так), так і заперечення: *ni* (ніе).

У широкому сенсі частки кваліфіковано як класи таких слів, що переважно не мають цілком самостійного реального або матеріального значення, вони вносять тільки додаткові відтінки у значення інших слів, груп слів, речень або виступають засобом вираження різноманітних граматичних відношень (за В. Виноградовим [Виноградов 1986: 544]). Тому В. Виноградов вважає, що лексичне значення часток у широкому сенсі збігається з їхніми граматичними, логічними або емоційно-експресивними функціями [Там само: 544]. Такі елементи повністю підпорядковані синтаксичному вжиткові, пор.: *наче*, спол., част. (СУМ, V, с. 234): *Пташка тихо кралась поміж житами, наче боялась когось злякати* (Україна молода. – 2004. – 11

вересня); *Дівчині стало наче моторошно від почутого* (Анатолій Дімаров); *начеб, начебто*, спол., част. (СУМ, V, с. 234); *як*, спол., част. (СУМ, XI, с. 633-635). Широкий погляд на частки корелює з поглядом на їхній статус І. Мещанинова, який називав їх «словами-синтаксемами» [Мещанинов 1940: 42], а В. Виноградов – «зв'язковими словами» [Виноградов 1986: 544]. Послідовно виділяючи прийменники і сполучники з-поміж часток, В. Виноградов констатує: «...залишається ще кілька невеликих груп слів, що об'єднані спільними властивостями гібридно-напівграматичного, напівлексичного типу і проміжним станом між прислівниками і модальними словами, з одного боку, та сполучниками – з іншого. Ось за цими групами «часткових» слів і зберігається переважно назва «часток» у власному сенсі» [Там само: 545]. За О. Шахматовим, частки – це слова, що посилюють або виокремлюють у тому чи тому плані граматичні форми або предикат [Шахматов 1927: 99; 1941: 506], пор.: [Adames, Hrabě 2003: 151-157; Пешковский 1938: 67].

Немає сумнівів у тому, що переважна більшість часток у своєму значенні містять модальні відтінки і тяжіють до категорії модальних слів [Виноградов 1986: 545]. Модальність кваліфіковано як визначальну особливість усіх часток і в [Коломієць 1969: 501-513]. Інша річ, що така модальність може бути загальнореченневого / загальновисловленневого характеру або стосуватися окремої внутрішньореченневої / внутрішньовисловленневої позиції: *Село неначе погоріло, Неначе люди подуріли, Німі на панцину ідуть* (Тарас Шевченко); *Неначе й до нас звертаються* (Україна молода. – 2008. –12 жовтня). За семантикою В. Виноградов розрізняє вісім основних розрядів часток як частини мови (для зручності приклади наведено українських часток): 1) підсилювально-обмежувальні, або видільні (*навіть, і (й), ж (же), хоч (хоча), це, та вже* і под.); 2) присднувальні (*теж, також, до того ж, та й те, все* тощо); 3) означувальні (*якраз, що за, саме та ін.*); 4) вказівні (*це, то, ось* і под.); 5) неозначені (*-сь, -небудь, де-* та ін.); 6) кількісні (*майже, зaledве не, ледве не* тощо); 7) заперечні (*не, ні* та усталені сполуки з ними типу *та ні, це ні*); 8) модально-прідієслівні (*б (би), ну*) [Виноградов 1986: 546-553]. Близько прилягають до цих розрядів часток питальні й окличні слова, що більшою мірою пов'язані з категорією модальних слів (*що за, хіба, невже* та ін.) [Там само: 603-609]. До особливої категорії часток В.В. Виноградов зараховує зв'язки, що виражають логічні відношення між підметом і присудком. Інваріантним виявом зв'язки, на думку лінгвіста, постає слово *бути*, тому що це не дієслово і для нього не властиве значення дії, така зв'язка мислиться поза категоріями виду і стану (*бути* в значенні дієслова існування – тільки омонім зв'язки). До часток-зв'язок прилягають *це* і *наче (неначе)*, використані в значенні логічних зв'язок: *Щастя – це постійне самовдосконалення і себе самого, й інших* (Анатолій Яна); *Батько – наче дитина* (Григор Тютюнник). Показовими постають висновкові тези В. Виноградова щодо частини мовного статусу часток, де констатовано: «У граматичному ладі часток виявляється безліч перехідних типів від слів до морфем. Поряд з частками-словами, близькими до прислівників, тут наявні аглютинативні частки, що вже втрачають свою показову самостійність «часткового слова» і які майже перетворилися у приклейки, в аглютиновані префікси або суфікси... Перетворення часток в аглютинативні морфемні пов'язано з обмеженням свободи їхнього переміщення реченням. Прикріплення частки до певного місця і до певної категорії слів постає попередником її переходу в «приклейку», в аглютинативну морфему» [Виноградов 1986: 554] (пор. також [Мещанинов 1945: 312, 314 і далі]). Окремо В.В. Виноградов говорить про модально-прідієслівні частки типу *би (б), хай (нехай), давай (давайте)*, пор.: *ти б пішов; не мені б слухати; пора б (Пора б нам, браття, в дорогу рушати* (С. Васильченко)); *давай (Та й справді давай йому скажу усе* (М. Івченко) і модальне значення заперечних часток, що в діапазоні своїх сполучувальних інтенцій спроможні виражати широке коло значень, пор.: *не домовився і не домовишся з тобто; не надивишся на все це і под.; водночас їхній ужиток значною мірою впливає на використанн видових і часових дієслівних форм* (за М. Гречом, О. Добіашом, Ф. Буслаєвим, В. Чернишовим та ін.). Інколи принциповим постає протиставлення з-поміж часток модальних й амодальних, де перші охоплюють значення реальності ↔ ірреальності, достовірності ↔ недостовірності, питальності ↔ ствердження тощо [Касаткин 1991: 262-263] і значущими постають: 1) модально-вольові: *би, ну, давай, вже, нехай, же* (*Води б!*; *Ну як не зрадіти своєму сусіду!* (С. Васильченко); *Давай поїдемо за місто!* (Б. Грінченко); *Повертайся вже!* (М. Стельмах); *Нехай ідуть; Поглянь же!*); персуазивні – значення достовірності ↔ недостовірності: *ось-ось, наче* (*Хлопці ось-ось мають підійти* (Л. Мартович); *Марія наче не знає того всього* (Марко Черемшина)); 2) авторизаційні: *мов, мовляв* і под.; 3) питальні: *чи, невже, хіба* (*Чи прийшов хтось до нас?* (М. Стельмах); *Невже насправді все це було?* (О. Гончар); *Хіба Лисиця про те зна?* (Л. Глібов)); 4) заперечні: *не, ні* (*Не йди до мене, не повертайся!* (І. Карпа)); 5) суб'єктивно-оцінні – емоційно-оцінні: *теж, отож, так отож* тощо (*Теж мені колега знайшовся!* (Ю. Винничук)) / емоційно-кваліфікаційні: *так-таки, де там* (*Де там нам усе це знати!* (І. Карпа) та ін. Амодальні частки внутрішньо диференційовані на: 1) вказівні: *ось, от* (*Ось село; Ось нива наша неорана* (Панас Мирний)); 2) видільно-обмежувальні: *хоч, тільки, лише, всього, винятково* тощо (*Хоч крапельку води налий мені з дороги* (О. Кононенко); *Тільки хвилину маю часу для зустрічі* (Ю. Винничук)); 3) означально-уточнювальні: *ледве, зaledве, зaledве не / ледве не, майже, прямо, насправді* і под. (*Ледве вітер віє, колоски хитає* (Л. Мартович); *Зaledве не вправ перед батьком на коліна* (О. Кобилянська); *Майже всі абітурієнти нічого не сподівались доброго від цієї співбесіди* (Г. Тютюнник); *Насправді для мене все відбувалося несподівано* (Гр. Тютюнник)); 4) посилювально-наголошувальні: *ж, адже, все, все ж* (*Як же нам вчинити?; Адже не було навіть спроби щось інше зробити* (Г. Тютюнник)).

Усталена препозиція і / або постпозиція у внутрішньослівній структурі відбиває статус того чи того елемента. Це дозволяє говорити про особливий статус елементів типу *де-, будь-, -небудь, -сь, казна-, хтозна-*,

-ся (-сь) як афіксальних одиниць, що генетично споріднені з частками. Збереження утрадиційного розуміння їх як часток актуалізує низку питань. В їхньому класифікаційному і кваліфікаційному малюнку відсутня рівнорядність. У своєму вимірі вони належать до афіксальних ресурсів мови і в його межах повинні розглядатися.

В українській лінгвістиці частку здебільшого витлумачують як службове слово, що надає різних додаткових відтінків самостійним словам або цілим реченням, а також використовуються для утворення слів та їхніх форм [Плющ 1975: 281], чим мотивована поліфункційність часток [Плющ 1984: 299-300]. Словотвірний, формотворчий та вслане-реченнєвий (внутрішньовисловленнєвий) статуси часток зумовлюють розмежування з-поміж них за роллю у слові і реченні: 1) формотворчих, 2) словотворчих і 3) фразових (заперечних і модальних) [Плющ 1984: 299-300]. До класичної ознаки службовості інколи додають ознаку незмінності [Коломієць 1969: 501], водночас наголошуючи модальну роль часток у складі слова або речення [Там само: 501]. Інколи словотвірний вимір часток не береться до уваги [Уздиган 1997: 476-479] й елементи типу *казна-, хтозна-, будь-/небудь, де-, -сь* (*казна-хто, хтозна-коли, будь-коли, хто-небудь, дехто, хтось*) кваліфіковано як словотвірчі афікси, що разом зі зворотним дієслівним постфіксом *-ся* (*битися, збиратися, рватися*) мають статус афіксальних одиниць [Там само: 477]. Словотвірний вимір властивий і часткам – афіксальним одиницям типу *-завгодно, аби-, не-, ні-, -би, -б, -же, -ж* (*хто-завгодно, абихто, немов, негарний, ніхто, мовби, щоб* і под.) (пор.: [Доломан 1997: 214]. Розглядаючи особливості широкого і вузького розуміння терміна «частки» («частка»), К. Городенська зауважує, що у попередній лінгвістичній традиції частки мали переважно статус слова, у сучасній лінгвістиці їх інколи кваліфікують як аналітичні синтаксичні морфеми (пор.: [Вихованець 1980: 16]), оскільки вони, подібно до синтетичних морфем, не мають лексичного значення. Водночас вони функціонують не в межах морфологічного слова, а «обслуговують сферу синтаксичного слова та сферу синтаксичної конструкції – речення, виділяючи та підкреслюючи тему або рему при актуальному членуванні речення чи створюючи тип речення за комунікативною метою, виконуючи тим самим різні комунікативні завдання, що свідчить про суто синтаксичне призначення часток, пор. речення, у яких частки виділяють рему або тему: Викладач // *лише контролює роботу студентів* (комунікативне завдання – що робить викладач), Викладач контролює // *лише роботу студентів* (комунікативне завдання – що контролює викладач); Контролює роботу студентів // *лише викладач* (комунікативне завдання – хто контролює роботу студентів)...» [Городенська 1993: 309-310]. Такий підхід уможливив розгляд часток: 1) за походженням (відприслівникові, відсполучникові, відзайменникові, віддієслівні), 2) за функцією – частки як організатори комунікативних типів речень за метою висловлення та 3) часток як засобів виділення реми і теми речення [Городенська 1993: 309-310]. Тому, на думку К. Городенської, «комунікативна функція є класифікаційною функцією часток, що об'єднує їх у єдиний клас аналітичних синтаксичних морфем» [Там само: 312]. Цей підхід обґрунтовує К. Городенська і в [Городенська 2004а: 357-365], де у дефініції часток наголошено, що вони утворюють окремих і своєрідний тип службових слів-морфем, що спеціалізуються на вираженні двох комунікативних функцій – вирізнення теми і реми в актуальному членуванні речення та у формуванні комунікативних типів речення за метою висловлення [Городенська 2004а: 358]. Констатуючи, що за метою висловлення речення поділяють на розповідні, питальні, спонукальні і бажальні (у [Городенська 1993: 309-310], автором з-поміж комунікативних типів речень виділено розповідні, питальні, окличні та спонукальні [Там само: 312], що здійснено за різними принципами – метою висловлення (розповідні, питальні, спонукальні) та експресією (окличні)), наголошено, що у творенні цих комунікативних типів речення беруть участь відповідні частки й інтонація [Городенська 2004а: 360].

Не заперечуючи такої аргументації, слід наголосити, що в окремих випадках вимагають уточнення певні міркування щодо функційного навантаження тих чи тих часток. Так, розглядаючи частку *ну*, авторка зазначає, що вона вживана передусім на початку питальних речень як спонукання до відповіді. Таке спонукання супроводжуване інтонацією «зацікавлення чим-небудь, очікування, нетерпіння, вимоги, напр.: – **Ну**, як тут у вас? *Перегибів нема?* – *Ні, у нас усе добре* (Г. Тютюнник); **Ну**, що тобі, що? – *кричить Чумаченко.* – *Куди?* (Г. Тютюнник). Виступаючи наприкінці питальних речень, частка *ну* надає їм відтінку здивування, недовіри, зближуючись з питальними частками *хіба, невже*, напр.: – *Попович Льольо ставить туральню.* – **Та ну?** (М. Коцюбинський)» [Там само: 360]. У наведених реченнях-висловленнях типу – **Ну**, як тут у вас? *Перегибів нема?* – *Ні, у нас усе добре* (Г. Тютюнник); **Ну**, що тобі, що? – *кричить Чумаченко.* – *Куди?* (Г. Тютюнник) частка *ну* постає еквівалентом речення, а не ускладнює його структуру, а в останньому реченні-висловленні – *Попович Льольо ставить туральню.* – **Та ну?** (М. Коцюбинський) частка *ну* разом з підсилювальним елементом *та* утворюють також еквівалент-речення, оскільки за допомогою еквівалентів речень-часток виражають реакцію співрозмовника на питання, саме питання, що є наслідком попереднього розмірковування самого адресанта або адресата і под.: (Гоцик:) *У нас двері зсередини замкнені. Я думав, ти з якоюсь...* – (Макар:) **Та ні.** *Мені й гуртожитських експериментів поки що вистачає* (Люко Дашвар); (Люба:) *Ви й справді надумали не повертати гроші?* – (Василь:) **Ну?** (Тарас Прохасько).

Традиції певних лінгвістичних шкіл зумовлюють різні концептуальні тлумачення ємності часток як частиномовного класу, їхнього статусу, категорійного виміру та ін. У граматиках англійської мови до часток у суто термінологічному вимірі відносять те чи інше слово, що виконує особливу граматичну функцію, але не належить до конкретної частини мови, наприклад, як *to* (в англійській мові випереджує неозначену форму

дієслова). Сюди ж належать незмінні одиниці, що виконують граматичну функцію, але не належать до основних і визначальних частин мови, наприклад *up* в *He looked up the word – Він шукав слова (в словнику)*. Окремим підрозрядом виділяють в англійській традиції дискурсивні частки (Discourse **particles**), що виконують різноманітні функції, тому що походять з різноманітних частин мови – вигуків, прийменників тощо.

Загалом у цій традиції у кваліфікації службових слів здебільшого наголошують на тому, що для них не властива самостійна номінативна функція, у силу чого вони не можуть утворювати речення і, за певними винятками, окремих членів речення (пор. також: [Гак 2004: 106]), постаючи проміжною ланкою між граматичними морфемами і словами. До слів їх наближає: 1) структурне відокремлення (*Люди ж не сміють зійти по тих сходах / Геть на верхів'я, туманом повиті* (Леся Українка)); 2) наявність лексичного значення (пор.: *сісти на авто і сісти в авто*); 3) нерегулярне наближення до самостійних слів. В одних мовах кількість класів службових слів здебільшого обмежена сполучниками, прийменниками і частками, в інших – вони охоплюють детермінативи, службові займенники, сполучники, власне-частки, прийменники, дієслова-зв'язки. Усьому загалу службових слів властиві такі функції: а) створення синтаксичної форми слова, актуалізація слова в реченні, розширення його позиційного статусу в реченні. Ця функція найбільшою мірою наближає службові слова до граматичних морфем, що особливо властиво для прийменників, дієслів-зв'язок і, почасти, для часток: *У лісі панував еранішній спокій* (Михайло Коцюбинський); *Микола був майстром від Бога* (Люко Дашвар); *Від того ж часу Семен все частіше лишався з Приською* (Леся Українка); б) вони заступають або компенсують самостійне слово як член речення. У цьому разі службове слово виступає як член речення: (Василина:) *То подати тобі чай з цукром?* – (Остап:) *Без* (Анатолій Яна); в) вони пов'язують члени речення або предикативні частини у складному (прийменники і сполучники); г) вони є засобом вираження значень речення загалом – питання, заперечення, виділення і под. Цю функцію найпоширеніше реалізують частки, вони ж спеціалізуються і на виділенні окремих компонентів речення в актуальному членуванні [Гак 2004: 106-107]. Не зовсім коректним постає твердження про те, що «частка семантично поєднує (зв'язує) в реченні різнозначні члени речення, напр.: *Я ж тобі казала; Ще треті нівні не співали, ніхто ніде не гомонів* (Тарас Шевченко). У першому реченні частка *ж* семантично поєднує підмет *я* з додатком *тобі*, а в другому частка *не* семантично поєднує підмет *нівні* з присудком *співали*, дієслово-присудок *гомонів* з обставиною місця *ніде*» [Горпинич 2004: 289], тому що ні в першому, ні в другому реченні частки ніякі члени речення не поєднують, а тільки модифікують наявний у реченні смисл. Тим паче, що в першому реченні додаток *тобі* семантично поєднаний з присудком і валентно зумовлений ним [Загнітко 2001].

У французькій лінгвістичній традиції, що розмежовує десять-дванадцять частин мови (іменник, дієслово, прикметник, прислівник, числівник – основні; займенник – додаткова; детермінативи, прийменники, сполучники – додаткові службові; вигук, слова-фрази – додаткові нерозчленовані), частки як частина мови можуть виділяти або не виділяти (див., наприклад: [Damourette, Pichon 1968-1971]). В останньому разі частки здебільшого зараховують до прислівників [Le Bidois 1968: 166]. Така кваліфікація вимагає певної корекції, оскільки з прислівниками подібні слова об'єднують незмінюваність, але водночас вони відрізняються від прислівників функційно, що й дозволяє кваліфікувати їх як особливий частиномовний клас – частки. У своєму загалі вони нерівнорядні. Досить чітко вирізняється група службових елементів, що не можуть самостійно вживатися (*б / би, не, ж / же*; франц. *ne, rien que* і под.), з іншого, цілком самостійні, що здатні утворювати окреме речення. Це уможливує розрізнення службових слів – часток (емоційно-модальних, підсилювально-видільних, обмежувальних, заперечних тощо) та слів-фраз (часток-речень, за К. Городенською [Городенська 2004: 388-390]): *так, аякже, авжеж, еге, еге ж* і под.; франц. *qui, non, voilà* та ін.

Термін слова-фрази вперше використав Л. Теньєр (mots-phrases або phrasillons), тому що такі утворення, на його думку, є і різновидом слів, і різновидом фраз. За Л. Теньєром, слід розрізняти три типи слів-фраз: повні (вигуки, що самостійно утворюють висловлення), неповні – *voici, voilà*, що не спроможні самостійно утворювати висловлення і регулярно вимагають додатка (*Voici votre chapeau*), та анафоричні (або phrasillons logiques) – *qui, non, si*, що заступають реченням [Теньєр 1988], пор.: – *Треба знак вигадати, – міркував Макар. – Так. – кивнув головою Гоцик* (Люко Дашвар); – *Заклацнеш двері. – Гаразд* (Ірен Роздобудько). Дж. Дамурет, Е. Пішон, розглядаючи особливості останніх утворень, наголошують на їхній анафоричності (*qui, non, si*) як визначально-значущій властивості і вважають їх анафоричними службовими предикативами (factifs strumentaux anaphoriques) [Damourette, Pichon 1968-1971]. За А. Мартіне [Martine 1969; 1979; 1985], частки належать до прислівників, хоча з-поміж останніх автор вирізняє: а) презентативи (*voici, voilà*, з певними застереженнями також і *il y a, c'est, il est, soit* тощо) – засіб актуалізації іменного предиката; б) пропозитивні монєми (*qi, non, si* та ін.) [Martine 1985], вигуки ж лінгвіст вважає «асинтаксичними одиницями» [Там само].

Поза усяким сумнівом, найдоцільніше розмежовувати **частки** як частину мови, що входять до актуалізованої реченнєвої структури – висловлення, та **частки-фрази**, що синтаксично символізують таке висловлення.

Незаперечною постає об'єктивна складність кваліфікації часток та часток-фраз, їхнього послідовного розмежування, тому що ті самі елементи можуть бути використані і як частки, і як частки-речення: (Максим:) *Та й так воно нам важко тут одним.* – (Микола:) *Так* (Микола Зарудний).

Особливий статус часток мотивований тим, що вони не пов'язують члени речення або предикативні частини (прийменники, сполучники), а виражають різні логічні та граматичні значення в реченні загалом. В

окремих мовах часток, що суттєво відрізняються від прислівників, займенників, досить мало, пор. франц. *-ci, -là, ne, si, quant, voire, -da* – спеціалізовані частки і прислівники (*bien, plus, moins, aussi, un peu, là, tellement, autant, même, plutôt*), сполучники (*que, comme, mais, quand*), займенники (*quoi, moi*), дієслівні форми (*voir*), прикметники (*Sûr, je viendrai; il l'a pas fait; Bref, il ne l'a pas fait; Bon, je suis d'accord*), див. також складені частки типу *est-ce que, ne... pas (point, guère), ne... que, en tant que, c'est que..., ce que..., c'est... qui (que)*, слова-фрази: *et alors?, n'est-ce pas?* [Шигаревская 1970: 142-144].

Розгляд часток як частини мови передбачає можливість їхньої класифікації за різними аспектами: за походженням, за твірною базою, за структурою, за семантикою та ін. Водночас треба враховувати, що усі вторинні частки зберігають семантику твірного слова, у силу чого наявні різноспектральні переплетення прислівникових / займенникових / дієслівних, сполучникових / компаративних / прийменникових / вигуківих значень і значень частки, пор.: *Гнеться мало не до землі струнки білі берези* (Іван Франко) – *мало не* = частка + прислівник; *Зараз мені забирай своє манаття* (Михайло Коцюбинський) – *мені* = частка + займенник; *Стільки праці покладено, стільки надій тут вимріяно – ну й маєш увесь результат після повені* (Україна молода. – 2008. – 18 серпня) – *ну й* = частка + сполучник. «Інколи в тому самому слові близькість і переплетення значень частки і сполучника, частки і прислівника, частки і дієслова, частки і займенника, частки і вигука настільки міцні, що протиставлення одне одному таких значень як таких, що належать словам різних класів, постає не виправданим, і слово повинно бути кваліфікованим як «частка-сполучник», «частка-прислівник», «частка-займенник» [Шведова 1980: 724, 730-731], див. також: [Коломієць 1969: 503; Сидоренко 2005: 29-34]. Частка на повну силу відображає особливості міжчастиномовних переходів та виявляє специфіку «накладання» на первинну семантику вторинної і витворення елемента з амальгамною семантикою.

У структурному плані з-поміж часток слід розрізняти прості і складені. Простими є такі, що складаються з одного слова (*а, аж, ба, було, власне, ген, годі, еге, ж / же, лиш, лишень, майже, наче, не, ні, так, теж, тільки, хай, хіба, чи, це, як* і под.), а складені – це частки, що утворюються з двох і більше слів: двох часток, частки і сполучника, частки і прийменника та ін. (*а то, а це, а чи, а хіба, ледве не, не без того, це б, це б пак, це б лише, як так* тощо) (див. також: [Там само: 723-724]). Усі складені частки диференційовані на членовані і нечленовані. Компоненти нечленованих складених часток у реченні не можуть розриватися, тобто розчленовуватися: *Поки збиралися, мудрували, речі пакували, раз і дощ пішов* (Україна молода. – 2007. – 11 червня); (Люба:) *Підемо?* – (Гоцик:) *Що ж, ходім* (Любо Дашвар). Розчленовані складені частки легко відокремлюють у власній структурі один елемент від іншого в межах речення: *Ось вам і результат!* (Україна молода. – 2009. – 22 травня); *Ось і грибочки вам до столу* (Там само). З-поміж складених часток особливої уваги заслуговують частки-фраземи типу *що за, та й що*.

Комунікативний статус часток і їхнє комунікативно-ситуативне навантаження надзвичайно важливі. У цьому аспекті загальний статус часток можна кваліфікувати як особливі мовленнєві слова, що відображають взаємодію мовців – адресата й адресанта у мовленнєвих актах, де особливо важливим постає вирішення теми, реми і под. [Городенська 1993: 308-318; 2004а: 360-375]. За найбільш загальними характерними рисами увесь частиномовний клас часток у функційно-семантичному аспекті можна поділити на: 1) вказівні: *це, то, ось, от, оце, он, онде, ото* (їхньою особливістю постає зв'язане використання, співвіднесення з вказівними займенниками): *Місто – це сад споминів моїх жагучих* (Анатолій Яна); 2) категорійно-комунікативні, пов'язані з відповідними категоріями речення. Внутрішньо вони диференційовані на: а) питальні: *чи, чи ж, чи не, та чи, хіба, хіба ж, та хіба, невже, невже ж, та невже, що за* і под. (*Чи справді нас сьогодні так багато?* (Євген Плужник); б) спонукальні: *хай, нехай, будь, бодай, годі, ну, давай, нумо, на, лишень* та ін. (*Бодай кати їх постинали, / Отих царів, катів людських!* (Тарас Шевченко)); в) заперечні: *не, ні, ані, аж ні* тощо (*Не вернеться чорнобривий / Та й не привітає, не розплете довгу косу, / Хустку не зав'яже...* (Тарас Шевченко)); г) стверджувальні: *так, отак, авжеж, атож* і под. (Люба:) *Ти мені завдання приніс подивитися?* – (Гоцик:) *Авжеж* (Любо Дашвар)); 3) дискурсивні, що виражають зіставлення в широкому аспекті предметів та ознак, про які говориться, з іншими предметами та ознаками, а також цілих думок, міркувань. З-поміж них постають значущими: а) підсилювальні з різними логіко-експресивними відтінками: *і (й), та, аж, все, таки, так, уже, це, же / ж, собі, тобі, воно, його, якраз* і под. (*Аж підстрибнув від здивування Дмитро* (Валер'ян Підмогильний)) та оклично-підсилювальні: *що за, що то за, як, який* та ін. (*Ох, яка мене туга взяла!* (Леся Українка)); б) роз'яснювальні: *лиш, лише, лишень, мовляв* і под. (*Одна лише моя натура не дивувалася з усього цього* (Ірена Карпа)); в) обмежувальні: *тільки, і тільки, та й тільки* і под. (*Тільки нам з тобою розплутувати цю податкову писанину з різними інструкціями та підінструкціями...* (Україна молода. – 2008. – 10 березня)); г) зіставні: *мов, немов, наче, неначе* тощо (*Мов не моє жито тут стоптано все* (Степан Руданський)); г) відокремлювальні: *хоч, хоча, таки, все* та ін. (*Хоча б цієї столиці не минули, – непокоївся сержант Козаков. – А то все якось Пашикані та Яслодані* (Олесь Гончар)); д) видільні: *все, ж, лише, лишень, навіть, таки, тільки, уже (вже), хоча, хоча б* і под. (*Добре-добре все продумано, бо треба ж лікувати відразу* (Україна молода. – 2007. – 10 лютого); *А серце – хоч б'ється в мужицьких грудях, таки бажав частя, таки рветься до крацяго життя, живе надією!* (Михайло Коцюбинський)); е) порівняльні: *наче, неначе, мов, немов, як* і под. (*Гори навколо мовби висіли в повітрі, такі вони були прозорі й легкі в ці останні дні ясного гірського літа* (Олесь Гончар)); є) вірогідні: *немов, немовбито, ледве чи, заледве чи, начеб, нібито* та ін. (*У чорному диму раптом стало немовбито видніше* (Григорій Тютюнник)) і под. Поза усяким сумнівом, послідовне розмежування

функційних типів часток та встановлення їхньої належності до того чи того різновиду не постає абсолютним у силу поліфункційності багатьох часток, що зумовлено їхнім комунікативно-ситуативним навантаженням (див., наприклад: [Бацевич 2008: 41-44]). Показовим у цьому плані може виступати розгляд не тільки сполучувального потенціалу часток типу *і* (*й*), *та*, *ну*, *мов*, *немов*, але й вияв їхньої внутрішньореченневої позиції, внутрішньореченневого функційного навантаження, а в ширшому діапазоні з'ясування можливостей часток щодо ускладнення окремої внутрішньореченневої / внутрішньовисловленневої позиції й ускладнення реченневої / висловленневої структури загалом. До індексно закріплених внутрішньопозиційних часток належать частки типу *це*, *мов*, *немов*, *то*, *ось*, *от*, *як*, що є регулярними у різноманітних реченневих структурах: *І мить – це частя твого життя* (Юрій Липа); *Мечі нам – як долоні* (Юрій Липа); пор. супровідно-вказівний характер таких часток: *Ось їх не видно. Пил. І в тилі – блиск шабель. / Ось сталась смерть* (Юрій Липа). До реченнево / висловленнево маркувальних належать частки типу *адже*, *атож*, *таж*, *тож*, *та*, *справді*, *рівно* (*Молдувани збирались. Хто має право рубати їх виноградники? Та вони на шматки розірвуть першого, що підніме сокиру над куцем* (Михайло Коцюбинський) та ін. До цієї групи належать питальні та інші різновиди часток, що стосуються змісту усього висловлення і максимально «прив'язують» його до ситуативно-мовленневих завдань, відображають умови мовленневого акту. У цьому вимірі значущим є розмежування на одному з рівнів придієслівних і непридієслівних часток. До регулярних придієслівних належать *би* (*б*), *хай*, *нехай*, *давай*, *давайте*, *не* (як виразник заперечної модифікації: *Я сьогодні отримав листа → Я сьогодні не отримав листа*) та ін., а непридієслівними (непридієслівність у жодному разі не засвідчує неможливість вжитку такої частки при дієслові, вона сигналізує про відсутність її закріплення за дієсловом) постають частки типу *будь*, *ні*, *отож*, *теж*, *це*, *то*, *ось* тощо; пор. франц. *pas, point, guère, non, non plus, ni* і под. [Гак 2004: 455-456], див. також: ([Sprache 1970: 896-898]). Особливо ж суттєвим є розгляд функційного і типологічного аспекту часток у контрастивному аспектах, що уможливує вияв нерівнорядних площин і встановлення різноманітних лакун, що компенсуються іншими мовними засобами. Не менш показовою виступає активність часток у сучасних дискурсивних практиках (пор., наприклад, сучасні динамічні процеси в лексиконі [Клименко, Карпіловська 2008: 134-245]).

Не менш важливим є простеження функційного статусу і вияву стверджувальних / заперечних слів-фраз, первинною функцією яких постає загальне вираження відповіді. Вони реалізують позитивну або негативну реакцію на висловлення співрозмовника (згоду / незгоду, ствердження / заперечення тощо з різноманітними відтінками).

12. Лексикографія часток: функційний, структурний і типологічний аспекти. У сучасному слов'янському мовознавстві уже напрацьовані різноманітні моделі лексикографічного опрацювання часток як у загальному просторі тлумачного словника (тлумачні словники сучасних білоруської, болгарської, македонської, польської, російської, сербської, словацької, словенської, української та інших мов), так і в окремому словнику часток (підготовлений до друку словник часток польської мови). Словник часток можна компонувати і в абетковому принципі, і в гніздовому (основою постає семантика часток та їхні сиснонічні вияви (див., наприклад, у ([Grochowski M., Kisiel A., Żabowska M. Kryteria podziału partukul w Słowniku gniazdowym partukul polskich] (у друці)). Прихильність до абеткового принципу мотивована відносною усталеністю такого типу лексикографічного опрацювання. Лексикографічне опрацювання часток за абетковим принципом передбачає структуру словника за національним характером абетки, а внутрішньо словникова стаття повинна містити: 1) характерологічні ознаки частки; 2) функційні вияви частки; 3) семантико-парадигматичні ознаки частки; 4) квантитативні характеристики частки; 5) динаміко-еволюційні параметри. З-поміж характерологічних ознак часток суттєвими постають: а) структурний тип (проста (*а*, *ген*, *давай* і под.), складна (*абикуди*, *абищо*, *мовби* та ін.), складена (*хоч би*, *навряд чи*, *не тільки* і т. ін.) – з розмежуванням з-поміж складених нечленованих (у реченні не можуть розриватися і постають цілісними (*було б*, *все ж таки*, *до чого ж*, *це б* тощо: *Було б тоді відразу піти нам* (Л. Мартович)) і членованих (у реченні такі частки легко розриваються (*тільки б*, *ледь не*, *лиш би / лиш б*, *як не*, *так і* (*Тільки до міста доїхати б* (Г. Тютюнник); *Лиш дощу не було б*) і розмежування власне-частки (от, як, мов, ні, ніби, саме, собі) і частки-виразу (*собі майже*, *лиш сам*, *тільки майже*); б) походження частки – відзайменникова, відприслівникова, відіменникова, віддієслівна тощо; можливі етимологічні параметри частки.

У функційних вимірах часток важливим постає диференціювання модального / амодального вияву частки, а також послідовне врахування дистинктивних ознак частки, пов'язаних з: 1) апелятивністю (частки апелятивні), що реалізують адресованість мовлення; 2) оцінністю (частки оцінні); 3) емоційністю (частки емоційні); 4) структурацією тексту (текстоструктурувальні частки). Для апелятивних часток властивою постає внутрішня диференціація на: 1) питальні (*чи*, *чи ж*, *хіба*, *хіба ж*, *та хіба*, *хіба лише* і под.); 2) прохання / наказу / погрози (*якби*, *нехай би тощо / нехай лиш*, *нехай лише* і под.); 3) бажання / побажання (*аби*, *аби ж*, *аби лише*, *аби вже* і т. ін.); 4) переконання / переконливості (*направду*, *всяк*, *най*, *воно* і под.); 5) заперечення / незгоди (*але*, *але ж*, *але тільки*, *але лише*, *насамперед*, *якби*, *якби ж*, *якби лише* тощо); 6) погрози (*аж лише*, *аж тільки* та ін.). Для оцінних часток притаманний внутрішній поділ на: 1) власне-модальні (*без того*, *близько*, *зовсім* та ін.); 2) порівняльно-оцінні (*наче*, *неначе*, *мов*, *немов* тощо); 3) випрямно покликально-оцінні (*тоді*, *тоді ж*, *тоді тільки*, *тоді лиш*, *тоді лише* і т. ін.); 4) гіпотетично-оцінні (*цілком*, *природно* та ін.); 5) обчислення оцінки (*ледве*, *заледве*, *чимало*, *замало* і под.); 6) наголошувально-оцінні / актуалізаційно-оцінні (пряма – *ані*, *тільки*,

лише всього, лише всього-навсього тощо / ускладнено-опосередкована – *це й, таки-так, так і* і под.). Емоційні ж частки внутрішньо диференційовані на: 1) частки на позначення здивування (типу *адже* (властива й інша семантика – апелятивна і под.); 2) частки на позначення подиву (*ж, же, аж не* тощо); 3) частки на позначення співчуття, жалю (*та й, та лише* тощо); 4) частки на позначення задоволення / розчарування (*аби, але, врешті* та ін.); 5) частки на позначення байдужості / збайдужіння (*а, та, та лише* і под.); 6) частки на позначення небезпеки (*що, що за* та ін.). Кожна з часток поєднує кілька з функцій, що диференційовані відповідним контекстом, дискурсивною практикою тощо. Текстоструктуральні частки основним своїм призначенням членування тексту, ієрархізування його частин і постають у своєму обсязі нерівнорядними. Легко розрізнявані частки експлікативного членування тексту з притаманною для них функцією: 1) позначення початку тексту або його частини (*а, і, ну, воно, а й* тощо); 2) лінійного членування реального тексту з внутрішнім диференціюванням (послідовності / перерахування (*ані, ані-ані* та ін.), покликання (*тоді, тоді ж, тоді лише, навпаки* тощо); та імпліцитного членування тексту із семантикою вибору виразу (*та й то, та вже, та врешті* тощо) та заперечення висловленого, особливо значуща для вираження емоційної функції, що домінує над структурною (структуральною) (*але ж, але то, і то, таки не* і под.). Особливої уваги заслуговують аналогі частки, що тільки функційно виконують їхню функцію (пор. з аналогами / еквівалентами прийменників).

Аналіз і лексикографічне тлумачення частки повинні враховувати можливу міжчастинову омонімію (частка ↔ сполучник (*але, та, і (й), та і (й), щоб* та ін.); частка ↔ прислівник (*де, коли* і под.), частка ↔ займенник (*ось, собі, сам* тощо) і т. ін.).

Семантико-парадигматичні ознаки частки висвітлюються з урахуванням потенційної сили синонімії, антонімії, омонімії з-поміж них, що в цьому разі значущим постає врахування функційного навантаження. У силу цього низка часток виступає повторюваною в різних синонімічних, антонімічних, омонімічних утвореннях.

Квантитативні характеристики частки мають опертям їхні кількісні параметри і частоту використання, що, поза всяким, здійснюється в межах певного дослідницького корпусу текстів, але за врахування наявності в ньому адекватно репрезентативних текстів різних функційних стилів – художнього, наукового, офіційно-ділового та інших, тому що низка часток постає закріпленою тільки за певним стилем (пор.: *ну, ну й, ну лише, ну тільки, що за, лишень* тощо – здебільшого художньо-белетристичний і розмовно-побутовий), окремі мають міжстильове навантаження, особливо *не, ні* та ін.

Динаміко-еволюційні параметри частки / часток слід розглядати крізь призму певного часового зрізу для вияву розширення функційного тла, збільшення кількісного складу (за основу можна брати Словарь української мови (упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко), Словник української мови (В 11-ти т.), Великий тлумачний словник української мови, а також Етимологічний словник української мови (вийшло п'ять томів), Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Євгена Тимченка (підготовлені до видання В.В. Німчуком та Г.І. Лисою) та ін.), що уможливить аргументацію функційної динаміки тощо.

Сучасний категорійний простір частки характеризується неоднорідністю в структурному, функційному, морфосинтагматичному, текстоструктуральному й інших аспектах. Функційне розмаїття часток умотивоване їхніми властивостями як щодо окремого слова, словосполучення, так і речення, складного синтаксичного цілого загалом. Усе це вимагає врахування і функційно-стильового маркування часток, і їхнього внутрішньотекстового і внутрішньореченнєвого навантаження, а також простеження їхнього кількісного обсягу, частоти вжитку. Водночас важливим постає в перспективі розгляд часток за семантико-гніздовим принципом з урахуванням їхнього співвідношення з відповідними дискурсними практиками і текстовими величинами, а також встановлення модального малюнку кожної частки зокрема і тієї чи тієї кваліфікаційної групи загалом, вияв навантаження семантико-парадигматичних зв'язків і відношень у системі часток.

Література

- Бацевич 2008: Бацевич, Ф. Семантика і прагматика очікуваних і неочікуваних змін: функції та комунікативні смисли частки і (й) у сучасному українському мовленні [Текст] / Ф. Бацевич // Українська мова і література в школі. – 2008. – № 1. – С. 41-44.
- Вихованець 1980: Вихованець, І.Р. Прийменникова система української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1980. – 286 с.
- Вихованець 1988: Вихованець, І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
- Виноградов 1986: Виноградов, В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
- Гак 2004: Гак, В.Г. Теоретическая грамматика французского языка [Текст] / В.Г. Гак. – М.: Добросвет, 2004. – 862 с.
- Городенська 1993: Городенська, К.Г. Частка [Текст] / К.Г. Городенська // Безпояско, О.К., Городенська, К.Г., Русанівський, В.М. Грамматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – С. 308-318.

- Городенська 2004*: Городенська, К. Слова-речення [Текст] / К. Городенська // Вихованець, І., Городенська, К. Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – С. 374-390.
- Городенська 2004a*: Городенська, К. Службові слова-морфеми [Текст] / К. Городенська // Вихованець, І., Городенська, К. Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – С. 328-375.
- Горпинич 2004*: Горпинич, В.О. Морфологія української мови [Текст] / В.О. Горпинич. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
- Доломан 1997*: Доломан, С.Є. Частки [Текст] / С.Є. Доломан // Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 213-217.
- Загнітко 2001*: Загнітко, А. Теоретична граматики української мови. Синтаксис [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Загнітко 2007*: Загнітко, А.П. Словник українських прикметників [Текст] / А.П. Загнітко, І.Г. Данилюк, Г.В. Ситар, І.А. Щукіна. – Донецьк: ТОВ ВКФ „БАО”, 2007. – 416 с.
- Загнітко 2008*: Загнітко, А. Теорія сучасного синтаксису [Текст] / А. Загнітко. – Вид. 3-тє, випр. і доп. – Донецьк, 2008. – 294 с.
- Загнітко 2009*: Загнітко, А. Український синтаксис: Теоретико-прикладний аспект [Текст] / А. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – 150 с.
- Загнітко 2009a*: Загнітко, А. Функционально-семантическая типология частиц: внутрпредложенческий и контрактивный аспекты [Текст] / А. Загнітко // Příspěvky k aktuálním otázkám jazykové rusistiky (3). – Brno: Masarykova Univerzita v Brně, 2009. – S. 146-154.
- Канюшкевич 2007*: Канюшкевич, М.І. Беларуска прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання [Текст] / М.І. Канюшкевич. Матэрыялы да слоўніка: У 3-х ч. / М.І. Канюшкевич. – Частка I (Дыяпазон А-Н). – Гродна: ГрДУ імя Я. Купалы, 2007. – 492 с.
- Карпіловська 2002*: Карпіловська, Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда з вершинами – омографічними коренями [Текст] / Є.А. Карпіловська. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2002. – 912 с.
- Киклевич 2008*: Киклевич, А. Притяжение языка [Текст] / А. Киклевич. Т. 2: Функциональная лингвистика. – Olsztyn: Wyd-wo Instytutu Dzennikarstwa I Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2008. – 391 s.
- Клименко 1984*: Клименко, Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н.Ф. Клименко. – К.: Наукова думка, 1984. – 252 с.
- Клименко, Карпіловська 2008*: Клименко, Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі [Текст] / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 356 с.
- Коломієць 1969*: Коломієць, Л.І. Частка [Текст] / Л.І. Коломієць // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 501-513.
- Мещанинов 1940*: Мещанинов, И.И. Общее языкознание. К проблеме стадильности в развитии слова и предложения [Текст] / И.И. Мещанинов. – Л.: Госиздат, 1940. – 241 с.
- Мещанинов 1945*: Мещанинов, И.И. Члены предложения и части речи [Текст] / И.И. Мещанинов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – 321 с.
- Пешковский 1938*: Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А.М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1938. – 487 с.
- Плющ 1975*: Плющ, М.Я. Морфологія [Текст] / М.Я. Плющ // Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1975. – С. 172-313.
- Плющ 1984*: Плющ, М.Я. Морфологія [Текст] / М.Я. Плющ // Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Плющ. – К.: Вища школа, 1984. – С. 192-308.
- Сидоренко 2005*: Сидоренко, Е.Н. Теоретические и практические материалы по морфологии современного русского языка: в 5-ти ч. – Ч. 4: Модальные слова. Служебные части речи. Междометие. Трансформациология [Текст] / Е.Н. Сидоренко. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2005. – 160 с.
- Сидоров 1945*: Сидоров, В.Н. Очерк грамматики русского литературного языка [Текст] / В.Н. Сидоров. – М.: Госиздат, 1945. – 256 с.
- Словник 1998*: Клименко, Н.Ф., Карпіловська, Є.А. Словник афіксальних морфем української мови [Текст] / Є.А. Карпіловська, В.С. Карпіловський, Т.І. Недозим. – К.: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1998. – 435 с.
- Теньер 1988*: Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Л. Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
- Уздиган 1997*: Уздиган, І.М. Частки [Текст] / І.М. Уздиган // Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 1997. – С. 476-479.
- Шахматов 1927*: Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка [Текст] / А.А. Шахматов. – Л.: Госиздат, 1927. – 211 с.

- Шахматов 1941*: Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка [Текст] / А.А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
- Шведова 1980*: Шведова, Н.Ю. Частицы [Текст] / Н.Ю. Шведова // Русская грамматика. – Т. I. – М.: Наука, 1980. – С. 721-731.
- Шигаревская 1970*: Шигаревская, Н.А. Очерки по синтаксису современной французской разговорной речи [Текст] / Н.А. Шигаревская. – Л.: Наука, 1970. – 196 с.
- Adamec, Hrabě 2003*: Adamec, P. Morfologie ruštiny I [Text] / P. Adamec, V. Hrabě, J. Jiráček, I. Miloslavskij, S. Žaža. – Brno: Masarykova Univerzita v Brně, 2001. – 166 s.; II. – 2003. – 166 s.
- Damourette, Pichon 1968-1971*: Damourette, J. Des mots à la pensée. Essai de grammaire de la langue française [Text] / J. Damourette, E. Pichon. – P., 1968-1971. – 567 p.
- Grochowski 2005*: Grochowski, M. Wpływ zmiany pozycji linearnej partykuły na strukturę semantyczną wypowiedzenia [Text] / M. Grochowski // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich (5): Opis, konfrontacja, przekład / Red. M. Sarnowskiego, W. Wysoczńskiego. – Wrocław: Wyd-wo Wrocław un-ta, 2005. – S. 89-94.
- Grochowski 2009*: Grochowski, M. Koncepcja słownika partykuł polskich [Text] / M. Grochowski // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich (7): Opis, konfrontacja, przekład / Red. M. Sarnowskiego, W. Wysoczńskiego. – Wrocław: Wyd-wo Wrocław un-ta, 2009. – S. 65-72.
- Grochowski 2010*: Grochowski, M. Kryteria podziału partukul w Słowniku gniazdowym partykuł polskich [Text] / M. Grochowski, A. Kisiel, M. Żabowska. // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich (9): Opis, konfrontacja, przekład / Red. J. Sokołowskiego, I. Luczków. – Wrocław: Wyd-wo Wrocław un-ta, 2011 (у друці).
- Mluvnice 1986*: Mluvnice češtiny (2), Tvarosloví / Věd. red. J. Petr. – Praha: Academia, 1986. – 536 s.
- Le Bidois 1968*: Le Bidois, G. et K. Syntaxe de Français moderne [Text] / G. et K. Le Bidois – P., 1968. – 342 p.
- Kennedy 1920*: Kennedy, Arthur G. The modern English verb-adverb combination [Text] / Arthur G. Kennedy. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1920. – 256 p.
- Martine 1969*: Martine, A. Le français sans fard [Text] / A. Martine. – P., 1969. – 311 p.
- Martine 1979*: Martine, A. Grammaire fonctionnelle du français [Text] / A. Martine. – P., 1979. – 321 p.
- Martine 1985*: Martine, A. Syntaxe générale [Text] / A. Martine. – P., 1985. – 304 p.
- Polański 1999*: Polański, K. Partykuła Encyklopedia językoznawstwa ogólnego [Text] / K. Polański. – Wyd. drugie, poprawione i uzupełnione. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Wyd-wo Zakład Narodowy Ossolińskich, 1999. – S. 423-424.
- Sprache 1970*: Die deutsche Sprache: Kleine Enzyklopedie: In zwei Bänden. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1970. – 1174 S.
- Topolińska 1984*: Topolińska, Z. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia [Text] / Z. Topolińska. – Warszawa: Wyd-wo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984. – S. 145-192.

Рассмотрен категориальный статус частицы, раскрыта специфика её проявления в системе служебных частей речи, установлены основные параметры морфологической, морфосинтагматической, семантической, деривационной парадигм в системе служебных частей речи; установлены классификационные и квалификационные основы дифференциации частиц с разграничением собственно-частиц и частиц-фраз, охарактеризованы основные принципы лексикографической разработки частицы и составления Словаря частиц.

Ключевые слова: частица, собственно-частицы, частицы-фразы, морфологическая парадигма, морфосинтагматическая парадигма, деривационная парадигма, семантическая парадигма.

A categorial status of particle is analyzed, peculiarities of realization of particle in a system of synsemantic word classes are discovered. The basic dimensional characters of morphologic, morphosyntagmatic, semantic and derivational paradigms in the system of structural words are found out. Background knowledge for differentiation of particles is detected; moreover particles as such and particles-phrases are delimited. The main principles of particle lexicographical elaboration and compiling of Vocabulary of particles are described.

Keywords: particle, particle as such, particle-phrase, morphologic paradigm, morphosyntagmatic paradigm, derivational paradigm, semantic paradigm.

Надійшла до редакції 9 вересня 2010 року.